

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Κατσαίτης, Ἰφιγένεια-Θυέστης-Κλαθμός Πελοποννήσου*. Ἀνέκδοτα ἔργα. Κριτική ἔκδοση μεῖ εισαγωγή, σημειώσεις καὶ γλωσσάρια. Athènes 1950 (Collection de l'Institut Français d'Athènes).

Εἰς τὴν σειράν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου προσετέθη ἐσχάτως ὀγκώδης τόμος περιέχων τὸ ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε ἔργον τοῦ κεφαλλῆνος ποιητοῦ Πέτρου Κατσαίτη μεθοδικῶς ἐκδομένον, ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφου ἀποκειμένου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου κρητὸς φιλολόγου κ. Ε. Κριαρᾶ, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου.

Τὴν ἔκδοσιν ταύτην καθιστᾶ καὶ κρητολογικῶς ἐνδιαφέρουσαν ἡ ἐπὶ διετίαν ἐν Κρήτῃ παραμονὴ τοῦ Κατσαίτη ὡς αἰχμαλώτου τῶν Τούρκων (1715-1717) καὶ ἡ, ὡς ἐκ ταύτης, οἰκείωσίς του πρὸς τὴν κρητικὴν γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις, ὡς τονίζει ὁ ἐκδότης, «ἐμελλε ὡς ἓνα βαθμὸν νὰ προκαθορίσῃ τὴ μελλοντικὴ λογοτεχνικὴ του πορεία» (σελ. ι').

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Κριαρᾶς ἐξετάζει τὰ ὑπάρχοντα βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιητοῦ, συνθέτει, βάσει τούτων, τὴν προσωπικότητά του καὶ προσδιορίζει τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν σημασίαν τῶν τριῶν ἔργων του. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον (χρονολογικῶς εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐπιτάσσεται τῶν δύο ἄλλων) μετὸν τίτλον «Κλαθμός Πελοποννήσου πρὸς τὴν Ἑλλάδα» ἔχει ὡς θέμα τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1715 ἄλωσιν τῆς Πελοποννήσου, συνετέθη δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Κρήτῃ αἰχμαλωσίας τοῦ ποιητοῦ. Τὰ δύο ἄλλα μετὸς τίτλους «Ἰφιγένεια» καὶ «Θυέστης» εἶναι τραγωδίαι, τῶν ὁποίων τὸ θέμα εἶναι ἠντλημένον ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας, συντεθέντα δὲ μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἀναχώρησιν τοῦ ποιητοῦ εἶναι ἀνώτερα τοῦ πρώτου—πρᾶγμα τὸ ὅποιον ὀφείλεται, κατὰ τὸν κ. Κρ., καὶ εἰς τὴν εθεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως. Ἡ γλῶσσα καὶ ἡ στιχοιουργία καὶ τῶν τριῶν ἔργων ἐξετάζεται εἰς εἰδικὰ κεφάλαια τοῦ πρώτου μέρους, ἀναζητοῦνται δὲ ἐν αὐτῷ ἐπιμελῶς καὶ διακρίνονται τὰ ἴχνη τῆς κρητικῆς ἐπιδράσεως. Χαρακτηριστικόν, ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὅτι τὸ πρῶτον ποίημα, ὁ «Κλαθμός», εἶναι συντεθημένον ἐξ ἑνδεκασυλλάβων στίχων, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα ἐκ δεκαπεντασυλλάβων.

Τὰ κείμενα καταλαμβάνουν τὸ δεύτερον μέρος, ἀποτελούμενον ἐκ 285 σελίδων, τὰ δὲ εἰς ταῦτα ποικίλα σχόλια τοῦ ἐκδότου, ἐκτεινόμενα εἰς 43 σελίδας, ἐπιτάσσονται τῶν κειμένων εἰς τὸ τρίτον μέρος. Τὸ τέταρτον περιέχει γλωσσάρια: τῶν λέξεων, τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων, τῶν ξένων λέξεων καὶ ἐκφράσεων.

Βεβαίως ἡ ποιητικὴ παραγωγή τοῦ κεφαλήνως ποιητοῦ, ὅσῳ καὶ ἂν οὗτος «ἀπὸ τὴν Κρήτη γέμισε τις φουχτες του» δὲν δύναται νὰ ὑποστῇ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰ προγενέστερά του προϊόντα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας. Ἡ χάρις, ἡ διαύγεια καὶ ἡ γλωσσικὴ τελειότης τούτων σπανιώτατα ἐμφανίζεται εἰς τοὺς δυσκινήτους, ἀσαφεῖς καί, ἐν πολλοῖς, γλωσσικῶς βεβιασμένους καὶ μικτοὺς στίχους τοῦ Κατσαῖτη. Μιᾶς περιόδου ὅμως, ὡς ἐκείνη καθ' ἣν ἔγραψεν ὁ Κατσαῖτης, πᾶν κείμενον εἶναι ἐπιστημονικῶς χρήσιμον, ἰδίᾳ ὅταν εἶναι ὀπωσδήποτε δόκιμον (ὁ Κατσαῖτης δὲν ἀνῆλθεν εἰς τὸ ὕψος τῶν κρητῶν ποιητῶν ἤτο σημαντικὸς λόγιος καὶ ἐνδιαφέρων ποιητῆς) καί, πρὸ παντός, ὅταν ἐμφανίζεται εἰς ἔκδοσιν ὑποδειγματικὴν καθ' ὅλα, ὡς ἡ ἀνωτέρω τοῦ κ. Κριαρά.

Μ. Γ. Π

J. D. S. Pendlebury, 'Οδηγὸς Κνωσοῦ, μὲ πρόλογον τοῦ Sir Arthur Evans. Ἑλληνικὴ μετάφραση Νικ. Πλάτωνος. Ἔκδοσις Ἀνδρέα Καλοκαιρινοῦ. Ἡράκλειον 1950.

Ἡ ἔλλειψις ἑνὸς ἑλληνιστὶ συντεταγμένου Ὁδηγοῦ τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἤτο πάντοτε λίαν δυσάρεστος διὰ τοὺς ἀγνωστούτας ξένας γλώσσας ἑλλήνας ἐπισκέπτας. Ἦσαν οὗτοι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὰς προχείρους καὶ ἐπιπολαίας πληροφορίας τῶν φυλάκων ἢ εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον ἐρμηνεῖαν ἑνὸς προθύμου μὲν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀδαοῦς συνοδοῦ. Διὰ τοῦτο μὲ πολλὴν ἀνακούφισιν ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἔκδοσις εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ γνωστοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Pendlebury, τὴν ὁποίαν μὲ ἐπιμέλειαν καὶ φιλοκαλίαν ἀσυνήθη ἐπεράτωσαν προσφάτως οἱ Ν. Πλάτων καὶ Α. Καλοκαιρινός, ὁ πρῶτος ὡς μεταφραστὴς καὶ ὁ δεύτερος ὡς ἐκδότης.

Ἡ διατηρηθεῖσα καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει πλουσία εἰκονογράφησις τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως — τοῦτο, ὡς σημειοῖ ὁ μεταφραστὴς, κατορθώθη τῇ συνδρομῇ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς — ὑποβοηθεῖ κατὰ τρόπον λαμπρὸν τὸν ἑλληνα ἀναγνώστην εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς πολυπλόκου ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἀνακτόρου, ἐνῶ ἢ εἰς ἀπλῆν γλῶσσαν ἐρμηνεῖα τοῦ κτιρίου καθιστᾷ προσιτὸν τὸν Ὁδηγὸν εἰς πάντα γνωρίζοντα ἀνάγνωσιν. Εὐχραίνεται δ' ἔτι πλέον ἢ ὑπὸ τῶν ἀμυήτων κατανόησις τοῦ βιβλίου διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου, ὅπου παρέχεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τοῦ ἀνακτόρου καὶ

ερμηνεύονται οί ειδικοί ὄροι (κυρίως οί χρονολογικοί), τοὺς ὁποίους συχνὰ θὰ συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης περαιτέρω.

Ἡ ἑλληνικὴ αὕτη ἔκδοσις ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον εὐλαβῆ προσφορὰν εἰς τὴν μνήμην τοῦ Pendlebury, ὁ ὁποῖος, ὅπως προσφυῶς τονίζει εἰς τὸν πρόλογόν του ὁ μεταφραστής, «δὲν ἀνέσκαψε ἀπλῶς τὰ χῶματα τῆς Κρήτης, γιὰ νὰ ξεθάψῃ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸς τῆς, ἀλλὰ τὰ πότισε καὶ μὲ τὸ αἷμα του, γιὰ νὰ θρέψῃ τὴ λευτεριά τῆς». Εἰς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης, γνωρίσαντα τὸν Pendlebury ὡς ἄνθρωπον εὐγενῆ καὶ ὡς πολεμιστὴν γενναῖον, παρέχεται τώρα ἡ εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσῃ καὶ ὡς ἐπαγωγὸν συγγραφέα.

Μ. Γ. Π.

Joshua Starr, *Jewish life in Crete under the rule of Venice*, «*Proceedings of the American Academy for Jewish Research*», τόμος XII, σελίδες 54.

Τὸ θέμα τῶν Ἑβραίων εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔχει γίνει ἤδη ἀντικείμενον ἐρευνῶν ὑπὸ τῶν Roth, Schiavi, Ξανθοῦδιδου καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Starr εἰς τὸ βιβλίον του «*The Jews in the Byzantine Empire*». Τὰ χαρίσματα τὰ ὁποῖα ἐπέβαλαν τὸν συγγραφέα κατὰ τὰς προηγηθείσας δημοσιεύσεις του συναντῶνται καὶ ἔδῳ : ἀγρία ἐπιστημονικὴ κατάρτισις, εὐρεῖα γνῶσις τῶν πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν προβλημάτων καὶ ἐπὶ πλέον γνῶσις τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, πλεονέκτημα τὸ ὁποῖον τοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσῃ πηγὰς ἀπροσίτους εἰς ἄλλους ἐρευνητάς, ἐν οἷς καὶ ὁ Ξανθοῦδιδης.

Τὸ ἀναλυόμενον ἐνταῦθα ἔργον περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον· ἐνῶ ἄλλαι ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔχουν ὡς θέμα των τὰς σχέσεις τῶν Ἑβραίων πρὸς τοὺς γηγενεῖς κατοίκους τῶν χωρῶν εἰς τὰς ὁποίας εἶχον ἐγκατασταθῆ, τὸ παρὸν ἔργον, ἀφορῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ (1204-1669), πραγματεύεται ἓνα νέον κοινωνιολογικὸν φαινόμενον, τὸ τῆς συμβιώσεως ἐνὸς ξένου λαοῦ, τῶν Ἑβραίων, μετὰ τῶν Ἑλλήνων, εἰς περιοχὴν ὅπου ἀμφοτέροι, καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες, ἦσαν ὑποτεταγμένοι εἰς τρίτον λαόν, τοὺς Βενετούς. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ βιβλίου εὐρίσκειται εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν διαρκῶς μεταβαλλομένην, λόγῳ πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραγόντων, σχέσιν τῶν τριῶν λαῶν πρὸς ἀλλήλους.

Τὸ ἔργον ἀρχίζει διὰ βραχείας εἰσαγωγῆς, ἀνακεφαλαιούσης τὰς ὀλιγαριθμοὺς πληροφορίας περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βενετῶν. Πληροφορίαι ἐπ' αὐτοῦ, κατὰ τὸν Starr, εὐ-



ρίσκονται μόνον εις τὸν Φίλωνα, Ἰώσηπον καὶ Σωκράτην. Μεταξὺ τοῦ 823, τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, καὶ τοῦ 1204, ὅτε ἦλθον οἱ Βενετοί, ὁ Starr δὲν ἠδυνήθη νὰ εὔρη στοιχεῖα περὶ Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ. Συμφωνεῖ ὅμως μὲ τὸν Ἀ ν δ ρ ε ά δ η ν εἰς τὸ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Βενετούς, δὲν ἦσαν νεοελθόντες καὶ ὅτι μόνον κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 15. αἰῶνος παρουσιάσθη ἀξιόλογος εἰσροὴ Ἑβραίων μεταναστῶν.

Παρ' ὅλον ὅτι, ὡς ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει, «μόνον ἐν τμῆμα τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ ἔχει δημοσιευθῆ», τὸ συμπέρασμα του εἶναι ὅτι τὸ ὑπάρχον ὕλικόν εἶναι σημαντικὸν διὰ μίαν λεπτομερῆ μελέτην τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τῶν Ἑβραίων κατὰ τὴν περιόδον αὐτήν. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον, *political relations*, διαγράφει τὰς ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου σχέσεις Ἑβραίων, Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν. Ἡ θέσις τῶν Ἑβραίων ἦτο ἰδιαζόντως δυσχερής. Ἦσαν ὑποτελεῖς τῶν Βενετῶν καὶ συνυποτελεῖς μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο κανονικῶς ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν δύο ὑποδούλων, οἱ Ἕλληνες ὅμως, καθ' ἃ διαπιστώνει ὁ Starr, μικρὰν συμπάθειαν ἐδείκνυον διὰ τοὺς Ἑβραίους, «μολονότι καὶ οὗτοι, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες, ὑπέφερον ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Βενετῶν». Διαφοραὶ εἰς τὴν φυλὴν, τὰς συνηθείας καὶ προπαντὸς εἰς τὴν θρησκείαν, ἠμπόδιζον τὴν συναδέλφωσιν τῶν δύο ὑποδούλων, ἔκτος μεμονωμένων τινων περιπτώσεων, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθοῦν εὐνοϊκοί τινες ὄροι ἀπὸ τοὺς κυριάρχους. Ἀντιθέτως, οἱ Ἑβραῖοι, μολονότι ὑπόδουλοι, εἰς ὄρισμένας περιπτώσεις, ἠδύνατο νὰ συνδεθοῦν φιλικώτερον μὲ τοὺς Βενετούς, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν οὕτω πλεονεκτήματα, τὰ ὅποια δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὰ διεκδικήσουν καὶ νὰ τὰ ἐπιτύχουν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἑβραῖοι οὕτω, κατὰ κανόνα, ἔζων ἀποκεχωρισμένοι, διατηροῦντες ἢ προσπαθοῦντες νὰ διατηρῆσιν οὐδετερότητα, συμμαχοῦντες ἄλλοτε μετὰ τοῦ ἑνὸς καὶ ἄλλοτε μετὰ τοῦ ἄλλου, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη π.χ., εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13. αἰῶνος, οἱ Ἑβραῖοι προφανῶς οὐδόλως προσεπάθησαν νὰ ἀνταγωνισθοῦν τοὺς Ἕλληνας, καὶ συνεπῶς εἰς τὴν σύμβασιν τοῦ 1299 οὐδεὶς λόγος ἐγένετο περὶ αὐτῶν. Ἄλλη περίπτωσις εἶναι ἡ τοῦ Δαβίδ Μαυρογόνατου, ἑνὸς πλουσίου Ἑβραίου ἐμπόρου τοῦ Χάνδακος, ὁ ὅποιος τὸ 1460 ἀπεκάλυψε συνωμοσίαν στρεφομένην κατὰ τῶν Βενετῶν κυριάρχων καὶ ὑποκινουμένην ὑπὸ Ἑλλήνων ἐποίκων ἐκ τῆς πρὸ μικροῦ καταληφθείσης Κωνσταντινουπόλεως:

Ἐβραῖος αὐτὸς ἀντημείφθη ὑπὸ τῆς Serenissima, ἀλλ' ἡ ὑ-

πόθεσις αὕτη ἐπέτεινε τόσον πολὺ τὴν ἐχθρότητα τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Ἑβραίων, ὥστε ἡ ὑπηρεσία αὐτή, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μαυρογόνατος, εἶχεν ὡς μόνον ἀποτέλεσμα τὸ ἐναντίον του «*publicum odium*» ἐκ μέρους τῶν ὁμοφύλων του Ἑβραίων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τουρκικοῦ πολέμου 1538-40 φῆμαι μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἔφερον ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἐφιλοξένουν Τούρκους εἰς τὴν ἑβραϊκὴν συνοικίαν τοῦ Χάνδακος καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσουν τὴν προστασίαν τῶν Βενετῶν διὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκδίκησιν τῶν μαινομένων ἐναντίον των Ἑλλήνων. Μετὰ μεγάλῃς δυσχερείας διέφυγον σφαγὴν γενικὴν.

Τὸ πρόβλημα ὁμως τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῶν Ἑβραίων ἀποκτᾷ τὴν πλήρη σημασίαν του ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοπολιτικοῦ πεδίου ἰδιαιτέρως. Οἱ Ἑβραῖοι κατηγοροῦντο συνήθως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς περιφρονοῦντες τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ὡς θυσιάζοντες χριστιανούς παῖδας ἢ ἀντ' αὐτῶν μικρὰ ἀρνία. Τὴν θυσίαν ὁμως τῶν χριστιανῶν παιδῶν ὁ Starr ἀποδεικνύει ὡς καθαρὰν συκοφαντίαν· ἡ θυσία ἀρνιῶν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων διὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἐξόδου οὐδόλως διέφρεν ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν ἑβραϊκὴν μέθοδον θυσιῶν καὶ οὐδεμίαν σχέσιν εἶχεν μὲ τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατηγορίας. Ἡ περίοδος τῆς διακυβερνήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Foscariπὶ τὸ 1450, ὑπῆρξεν πολὺ σκληρὰ διὰ τοὺς Ἑβραίους διότι τὰ ἐπιβληθέντα μέτρα ἦσαν ὀδυνηρά. Αἱ γυναῖκες τῶν Ἑβραίων δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἐξέρχονται ἀπὸ τὸ ghetto, αἱ δὲ σχέσεις των μὲ Χριστιανούς εἶχον ὡς συνέπειαν βαρυτάτας τιμωρίας, μέχρι καὶ θανατικῆς ἐκτελέσεως ἢ καὶ ρίψεως εἰς τὸ πῦρ. Ἐὰν ἕνας Ἑβραῖος προσελάμβανε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του χριστιανόν, συνήθης τιμωρία ἦτο δεκαετὴς καταναγκαστικὴ ἐργασία εἰς τὰ πλοῖα τῶν Βενετῶν ἢ ἔξορία. Ἐν συνόψει, ὁ Foscariπὶ, τὸν ὅποιον ὁ Ξανθουδίδης ἐστιγμάτισεν ἐπὶ «μισαλλοδοξία» καὶ «ἐλληνοφοβία», ἐπέδιώξε ἢ νὰ ἐκδιώξῃ ἢ νὰ ἀναγκάσῃ εἰς ἀρνησιθρησκείαν τοὺς Ἑβραίους τῆς Κρήτης, ἢ δὲ ἀναχώρησίς του ἐκ τῆς νήσου ὑπῆρξε δι' αὐτοὺς ἀνακούφισις.

Σημαντικὴ ἀφορμὴ δυσχερειῶν διὰ τοὺς Ἑβραίους, ὡς ἤδη ἀνεφῆρθη, ἦτο ἡ ἐχθρότης τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰῶνα οἱ Ἕλληνες τῆς νήσου ἐθεώρουν τὴν ἐπαφὴν των μετὰ τῶν Ἑβραίων ὡς μολυσματικὴν καὶ ἂν εἰς τὴν ἀγορὰν ἕνας Ἑβραῖος ἔθιγε τὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐκτιθέμενα πρὸς πώλησιν ἐμπορεύματα, ὁ Ἕλλην εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ νὰ τὰ ἀγοράσῃ εἰς ὑψηλὰς τιμὰς. Ἡ κατάστασις εἶχε γίνῃ τόσον δυσάρεστος, ὥστε κατὰ τὸ 1567 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνης ὁ Γ' ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς νήσου συνιστῶν εἰς αὐτοὺς



νά μὴ κακοποιῶν καὶ νά μὴ συκοφαντοῦν τοὺς Ἑβραίους. Ἐν τούτοις ὅμως, παρ' ὅλα αὐτὰ, τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέχει ὁ Starr δὲν φαίνεται νά ἀποδεικνύουν ὅτι αἱ σχέσεις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν εἰς τὴν Κρήτην, μολονότι ὄχι βεβαίως ἀρμονικαί, ἔφθισαν ποτὲ τὴν κλίμακα τῶν «progrm» κατὰ τὸν 15. αἰῶνα εἰς Ἰσπανίαν καὶ κατὰ τὸν 19. αἰῶνα εἰς Ρωσίαν.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Ἑλλήνων. Τὸ δεύτερον κεφάλαιον («Taxation») ἀφορᾷ εἰς τὴν φορολογία, θέμα τὸ ὁποῖον συνδέεται πρὸς τὰς σχέσεις ἰδίως μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Βενετῶν. Τὸ κύριον ζήτημα εἶναι βεβαίως ἂν οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἐξηναγκασμένοι νά καταβάλλουν ἕψηλοτέρους φόρους· τὸ συμπέρασμα τοῦ Starr εἶναι ὅτι, μολονότι αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν πλήρη στοιχεῖα, οἱ Ἑβραῖοι πάντως κατέβυλλον περισσοτέρους ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἕλληνες φόρους. Ἀπὸ πηγᾶς π.χ. διὰ τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ 1407 οἱ Ἑβραῖοι κατέβυλλον τὸ ἕν τέταρτον τῶν δαπανῶν διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν σκουπιδιῶν. Τὸ 1403, ὅτε ἐπισκευάζετο τὸ πρὸς τὴν ἀκτὴν τεῖχος, τὸ προσστατεῦον τὸ ghetto, οἱ Ἑβραῖοι κατέβαλον τὸ ἥμισυ τῶν δαπανῶν. Εἰς τὴν πόλιν λοιπὸν αὐτὴν, ὅπου οἱ Ἑβραῖοι οὐδέποτε ὑπερέβησαν τὰ 12-15 % τοῦ πληθυσμοῦ, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά καταβάλλουν τὸ ἕν τέταρτον τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν φόρων<sup>1</sup>.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον («Economic activities») ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα καὶ ἐπεκτείνεται εἰς τὸ πρόβλημα τῶν Ἑβραίων ὡς τοκογλύφων καὶ γενικῶς χρηματοδανειστῶν. Παρὰ τὴν συνήθη ἀντικειμενικότητα εἰς τὴν ἔκθεσίν του, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ Starr ὑπερέβη τὰ ἔσκαμμένα διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι οὐδέποτε ἐμονοπώλησαν τὸ ἐμπόριον τοῦ δανεισμοῦ χρημάτων. Ἐὰν διὰ τοῦ «μονοπωλίου» ἔννοεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἦτο μικρότερος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Χριστιανῶν, ἔχει βεβαίως δίκαιον, ὄχι ὅμως προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποῖαν εἶχον εἰς τὴν ἀγοράν. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε λέγει ὅτι «οἱ Ἑβραῖοι δανεισταὶ ἀπετέλουν ἐξαιρετικῶς χρήσιμον παράγοντα εἰς τὴν Βενετικὴν διοίκησιν» καὶ ὅτι «δάνεια γενόμενα ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἦσαν ὑψίστης σημασίας βοήθεια εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ ναυ-

<sup>1</sup>) Ἑβραῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι κυρίως εἰς Χάνδακα, Ρέθεμνος, Σητεία καὶ ἀργότερα Χανιά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων ἦτο κατὰ διαφόρους ἐποχὰς διάφορος: Εἰς στατιστικὴν τοῦ 1627 ἐπὶ πληθυσμοῦ 192,725 κατοίκων. Ἑβραῖοι ἦσαν 1,160. Εἰς τὸν Χάνδακα εἰδικῶς διὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀναφέρονται 800 Ἑβραῖοι ἐπὶ συνολικοῦ ἀριθμοῦ 11,474 κατοίκων.

τικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Βενετῶν». Ὅπωςδήποτε ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπίσης εὐρὺς ἀριθμὸς Ἑλλήνων ἐπεδίετο εἰς τὰς ἐργασίας αὐτάς. Ἐν ὅμως οἱ Ἕλληνες χρηματοδοτανεῖσθαι ἐπεδίωκαν μικρότερα ἢ μεγαλύτερα κέρδη ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἑβραῖοι, δὲν εἶναι πολὺ σαφές. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Starr ἀναφέρει πολὺ περισσότερα κρατικά μέτρα ἐναντίον τῶν Ἑβραίων παρὰ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω π.χ. ἀναφέρεται ἕτι τὸ 1415 οἱ εὐγενεῖς τῆς νήσου ὑπέβαλον ἐγγράφως διαμαρτυρίαν ἐναντίον τῶν Ἑβραίων δανεισῶν των.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν Ἑβραίων τῆς Κρήτης ὁ Starr γράφει ὅτι οὗτοι ἦσαν κυρίως ἐξαγωγεῖς οἴνου καὶ πωληταὶ οἰκιακῶν εἰδῶν. Ἄξιον μνείας εἶναι ὅτι ἡ μονοπώλησις τῆς ἐξαγωγῆς οἴνου ὑπὸ τῶν Ἑβραίων προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑλλήνων τὸ 1412. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἠπῆρχον Ἑβραῖοι νομικοὶ καὶ ἱατροί, ἠσχολοῦντο ὅμως κυρίως μὲ τὸς ὁμοφύλους των· ἐξαιρέσειν ἀπετέλεσεν ὁ κατὰ τὴν πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Τούρκων τοῦ Ρεθύμνου τὸ 1647 διορισμὸς Ἑβραίου ὡς ἱατροῦ τῶν Βενετῶν στρατιωτῶν. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον πρόβλημα εἶναι τὸ τῆς χρήσεως τῆς γλώσσης εἰς τὰς διαθήκας: Εἰς διασωθείσας διαθήκας, ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ Starr, οἱ Ἑβραῖοι ὑπογράφουν ἑβραϊστί, οἱ δὲ Ἕλληνες ἑλληνιστί. Δὲν φαίνεται ὅμως σαφῶς ἀπὸ ὅσα λέγει ὁ Starr, ἂν τοῦτο συνέβαινε εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν διαθήκην. Ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖον σχετικῶς μὲ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπισημανθεῖσα ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου διαταγὴ τοῦ 1423, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι ἀπαλλαγῶν ἐντὸς δύο ἐτῶν ἀπὸ τὰς ἀκινήτους περιουσίας των, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς δημεύσεως. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶχον δικαίωμα νὰ εἶναι ἰδιοκτῆται ἀκινήτων περιουσιῶν. Εἰς τὸ ἀνωτέρω δημοσιευόμενον «dogale» τοῦ 1575 τῆς Walters Art Gallery τοῦ Baltimore, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Paolo Contarini, ἀρχηγὸν τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν Βενετῶν ἐν Κρήτῃ, ὀρίζεται (f. 48v) «*che hebrei non possino haver alcun ben stabile*». Προφανῶς τοῦτο συνδέεται πρὸς τὴν διαταγὴν τοῦ 1423.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον («End of Venetian rule») πραγματεύεται συνοπτικῶς περὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον («Communal life»), ἀφορῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν Ἑβραίων εἰς τὰ ghetto των, ἀναλύει τὰ περὶ τῆς πνευματικῆς των ζωῆς καὶ τὰ περὶ τῶν σχέσεών των μετὰ τῶν ἄλλων κέντρων ἐγκαταστάσεως Ἑβραίων εἰς Εὐρώπην, Αἴγυπτον καὶ Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Starr ἀναλύει τὴν προσπάθειαν τῶν Ἑβραίων νὰ διατηρήσουν τὰς παραδόσεις



των, τὴν διαπάλην ἑβραϊκῶν ἐθίμων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπιδράσεων ἐκ μέρους τοῦ κρητικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ στοιχείου, καθὼς καὶ τὰς ἱστορικῶς λίαν ἐνδιαφερούσας διαφορὰς μεταξὺ τῶν Ἑβραίων τῆς Κρήτης καὶ τῶν κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰῶνα ἐλθόντων ἐξ Εὐρώπης καὶ ἐγκατασταθέντων ἐν Κρήτῃ Ἑβραίων. Ἐκ τῆς ἀκροῦς ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ πληροφορίες περὶ τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ, ὡς αἱ περὶ ὑπόθεσιν «Ραβινικῆς Ἀκαδημίας» εἰς Χάνδακα, περὶ ἑβραϊκῶν βιβλίων γραφέντων ἐν Κρήτῃ, ἰδίως δὲ ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας πνευματικὰς προσωπικότητας τῶν Ἑβραίων κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 14. ἕως τὸν 16. αἰῶνα εἶναι Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης. Εἰς τὸ σημεῖον ὅμως τοῦτο ἡ ἐργασία τοῦ Starr εἶναι νομίζω πολὺ ἀτελής, διότι οἱ Ἑβραῖοι λόγιοι ἔζων ἐν μέσῳ πολυπληθῶν καὶ ἐκλεκτῶν Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν λογίων, εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον νὰ ἰδῆ κανεὶς τὸ ποσοστὸν τῆς ἐπὶ τῶν Ἑβραίων ἐπιδράσεως τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐν Κρήτῃ, φορεῖς τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν οἱ ἐκ Βυζαντίου κατελθόντες εἰς Κρήτην λόγιοι κατὰ τὸ δευτερον ἡμῶν τοῦ 15. αἰῶνος.

Τὸ βιβλίον τοῦ Starr εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον καὶ ὡς συλλογὴ ἀπροσίτου ἄλλως ὕλικου καὶ ὡς ἐπεξεργασία. Τὸ μόνον μειονέκτημά του ἴσως εἶναι ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐπερίμενε περισσότερον διεξοδικὴν ἀνάπτυξιν τῶν θιγομένων προβλημάτων, μερικὰ ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι πράγματι ἐξαιρετικῶς σημαντικά. Ἐάν δὲ ἀποτελέσῃ τὸ πρότυπον καὶ δι' ἄλλας ὁμοίας ἐργασίας ἐπὶ ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν, θὰ διευκολυνθῆ ἀκόμη περισσότερον ἡ μελέτη τῆς ἰδιομορφίας τῆς Ἑβραϊκῆς ζωῆς ἐν Κρήτῃ.

Harvard University  
Dumbarton Oaks

DENO GEANAKOPOLOS